

РЕЦЕНЗІЯ

**на проспект концепції Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру,
розробленого Інститутом історії України Національної Академії наук
Україн (Г. Боряк, В. Гриневич, М. Готор, Н. Кашеварова, С. Кот,
В. Крупина, Ф. Левітас, О. Лисенко, В. Нахманович, В. Пастушенко,
І. Патриляк, А. Подольський, В. Сімперович, М. Тяглий, В. Яременко;
Київ, 2018)**

Трагедія Бабиного Яру стоїть в ряду найбільших соціальних катастроф ХХ ст. Це урочище на північно-західній околиці Києва було лише однією із сотень місцевостей, де під час Другої світової війни відбулися масові розстріли цивільного населення та військовополонених, але саме воно стало символом долі східноєвропейського єврейства, злочинних методів ведення війни на винищення, геноцидної політики німецьких нацистів. Уже понад три чверті століття цей символ залишається важливим стимулом суспільної дискусії про засадничі етичні цінності та руйнівний потенціал тоталітаризму і ксенофобії. Чергові покоління намагаються пізнати та зрозуміти у який спосіб склалися політичні та соціальні умови, що уможливили цей брутальний та нелюдський злочин. У цьому контексті підготовка групою фахівців Інституту історії України Національної Академії наук України проспекту Концепції Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру заслуговує всебічного схвалення та підтримки.

Проект Концепції Меморіального музею Бабиного Яру складається із тринадцяти підрозділів загальним обсягом 73 сторінки. Виклад проілюстрований трьома планами-схемами розташування історичних об'єктів в околицях урочища Бабин Яр, а також пропонованого зонування меморіального простору, який планується створити у цьому місці.

У першій частині Концепції (С. 4–20), що складається із дванадцяти підпунктів, вміщено короткий нарис проблем, пов'язаних із функціонування кількох стратегій комеморіалізації Бабиного Яру, пропозиції про об'єднання різних місць пам'яті, що існують там у єдиний меморіальний простір, а також визначення місця Музею у цьому просторі. Детальну увагу розробники Концепції приділили місії майбутнього Музею, практичним завданням його

діяльності, очікуваній цільовій аудиторії, функціональній структурі майбутньої музейної установи, філософії та загальній структурі її експозиції.

Розробники Концепції також передбачили такі її складові частини як «Територіально-просторове рішення Музею», «Засади побудови експозиції» та «План-схема експозиції», зазначивши водночас, що їх кінцева розробка має відбуватися спільно із архітекторами та дизайнерами (принагідно варто зауважити, що до їх підготовки варто було б залучити професійних музейних працівників, а також фахівців, які володіють спеціальними знаннями про особливості функціонування та технічного обслуговування музейних установ – протипожежну безпеку, кондиціонування повітря (створення відповідного мікроклімату для експонатів), освітлення, прибирання тощо).

Винятково плідною ідеєю, яку відстоюють автори Концепції, є інтеграція пам'яті про Бабин Яр та бачення його, як місця «меморіального багатoshарового простору» (С. 6). Розробники Концепції переконані у необхідності максимально комплексної меморіалізації території в районі Бабиного Яру, яка включатиме всі існуючі натеper меморіальні об'єкти у рамках єдиного меморіального парку. Беззастережного схвалення заслуговує чітко артикульована авторами позиція, відповідно до якої «будь-які меморіальні проекти [у Бабиному Яру] мають відбивати насамперед українську візію історії та українську історичну пам'ять» (С. 10).

Друга частина Концепції – «Розгорнута тематична структура та наповнення експозиції» (С. 21–73), – складається із сорока восьми підпунктів, які згруповані відповідно до шести розділів експозиції планованого музею (включаючи один наскрізний). У межах кожного підпункту виділено «смисли», «сюжети», «проблеми» та наведено рекомендації щодо наповнення експозиції конкретними експонатами.

Автори Концепції вдало відзначили два рівні функціонування символу Бабиного Яру, як місця пов'язаного із численними жертвами часів Другої світової війни та водночас – символу «боротьби за пам'ять за радянських часів і змагання пам'ятей у незалежній Україні» (С. 4). Зважаючи на це, відповідно до

розробленої Концепції музейна експозиції розкриває не лише сам злочин масового винищення цивільного населення та військовополонених у Бабиному Яру, але й подає передісторію цих трагічних подій, й що особливо слід схвалювати – історію боротьби за увіковічення пам'яті убитих там людей.

Зауваження

Звертає на себе увагу неузгодженість пропонованих авторами Концепції назв меморіального простору, який планується створити. На С. 4 ця назва вказана як «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь жертвовності та безсмертя», однак далі у тексті Концепції послідовно вживається скорочена назва «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь» (С. 6, 10, 68, 70).

Перший варіант назви – «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь жертвовності та безсмертя» викликає певні сумніви з уваги на використання у ній семантично двозначного слова «жертвовність», що в буквальному значенні може означати добровільне жертвування своїм життям («самопожертвування», «самовідданість»). Про «жертвовність безвинно вбитих», імовірно, як «таких, що принесені у жертву» автори знову згадують на С. 15, але вже на С. 61, де йдеться про «жертвовність радянських громадян», семантика цього слова зовсім інша й позначає більш традиційне для української мови значення – «граничної безкорисливості, самозречення, здатність жертвувати своїми інтересами та навіть життя задля інших». Прикметно, що пояснюючи мотиви та логіку використання назви «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь жертвовності та безсмертя», автори Концепції переконливо обґрунтовують використання у ній слів «безсмертя», але не згадують про смисли, які вони вкладають у поняття «жертвовність» (С. 4). На нашу думку більш вдалим є другий варіант назви – «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь».

У підпункті «Завдання музею» (С. 13), автори Концепції наводять перелік злочинів тоталітарних режимів, збереження пам'яті про які уважатиметься однією із головних функцій музейної установи; у цьому переліку виразно бракує згадки про військові злочини, а саме такими були вчинені нацистами дії щодо радянських військовополонених. Аналогічно, на

С. 15 речення «нацистський терор проти різних груп населення впродовж окупації 1941–1943 рр.» варто доповнити після «різних груп населення» словами «та військовополонених». Це важливо, зважаючи на те, що на думку авторів Концепції «основною цільовою аудиторією відвідувачів Музею, відповідно до бачення його місії є ... військовослужбовці, курсанти військових училищ, які мають свідомо захищати незалежну демократичну Україну» (С. 12).

Визначення «Цільових аудиторій Музею» (С. 12) виглядає дещо розмитим, оскільки після чітко та аргументовано виписаного наміру орієнтуватися на «українську молодь», далі наводиться перелік дев'яти інших цільових груп, включаючи навіть виділених в окрему категорію «активістів національних, релігійних, політичних та інших громадських організацій, котрі виступають від імені постраждалих суспільних груп» (С. 12). Дефінійована у такий спосіб цільова аудиторія справляє химерне враження, вона з одного боку є надто широкою, а з іншого – надмірно конкретизованою у своїх складових елементах. Більш конструктивним нам видається залишити як головну цільову аудиторію музею лише молодь та військових, а щодо інших згаданих груп зафіксувати наміри тісно із ними співпрацювати у напрямку вдосконалення роботи Музею та його популяризації.

Дещо натягнуто і як данина «суспільній моді» виглядає згадка про «гендерні групи» в переліку тих цільових аудиторій, з врахуванням чітких особливостей, має відбуватися «розробка методичних рекомендацій» для облаштування експозиції та проведення екскурсійної діяльності Музею (автори Концепції передбачають «адаптації експозиції, виставок та екскурсійного супроводу для сприйняття різними віковими, гендерними, етнічними, релігійними та іншими групами» (С. 14).

Суттєвіші застереження викликає виклад авторами Концепції національної політики більшовиків, який подає хоча й об'єктивну, але виразно неповну інформацію: «Спочатку більшовики вважали, що лише через повне звільнення пригнічених народів можна було прийти до «інтернаціонального

об'єднання трудящих», насамперед пролетарів. Фактично вони захопили лідерство в розв'язанні національних завдань, характерних для всіх типів національних рухів. Централізована держава (СРСР), котра використовувала крайні форми насильства та прагнула до втручання в усі сфери суспільного життя, формально була структурована як федерація незалежних націй. Вона виникла як заперечення Російської імперії, а її національна політика спочатку була діаметрально протилежною імперській. Росіян фактично поставили на низ етнополітичної піраміди й вони мали морально спокутувати провину імперії» (С. 29).

Наведений вище фрагмент Концепції без найменшого сумніву містить раціональні оцінки, однак не згадує про ленінську концепцію «національної за формою та радянської за змістом культури», яка де-факто заперечувала левову частку українського культурного надбання попередніх століть. Крім цього, Концепція оминає той факт, що протягом 1918–1921 рр. в Україні точилася не громадянська, а російсько-українська війна, у якій на боці більшовицького агресора діяла частина місцевих мешканців, насамперед неукраїнського походження. Запропонована авторами Концепції схема національної політики більшовиків ігнорує неукраїнський характер більшовицької партії, в складі якої українці тривалий час складали виразну меншість (у липні 1918 р. серед 4364 більшовиків, які в цей момент перебували в Україні, українців налічувалося лише 130 осіб, решта були росіянами або євреями)¹. Вельми прикметним є той факт, що перший етнічний українець – Олексій Кириченко – очолив Комуністичну партію України лише по смерті Й. Сталіна – в червні 1953 р.²

«Гіпероб'єктивне» ставлення авторів Концепції до спадщини комуністичного минулого особливо виразно помітне у пропозиціях щодо експозиційного вирішення Розділу 5 «Комуністична ідеологія», де пропонується наступне: «Цю тему можуть проілюструвати висловлювання комуністичних лідерів, агітаційна продукція, прапори, плакати, листівки,

¹ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1. Київ: Темпора, 2013. С. 329.

² Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. С. 68.

газети, кінохроніка парадів, спортивних свят, портрети ідеологів комунізму (К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна), а також Л. Троцького, Й. Сталіна, функціонерів, які діяли в радянській Україні (Х. Раковського, Г. Петровського, В. Молотова, Л. Кагановича, М. Хрущова, П. Постишева, С. Косіора, В. Балицького, П. Любченка, В. Затонського), націонал-комуністів (О. Шумського, М. Скрипника, Ю. Коцюбинського) з розповіддю про їх трагічну долю» (С. 30). Спробуймо собі на мить уявити влаштований за тими ж принципами розділ експозиції, що присвячений нацизму: «Цю тему можуть проілюструвати висловлювання нацистських лідерів, агітаційна продукція, прапори, плакати, листівки, газети, кінохроніка парадів, спортивних свят, портрети ідеологів нацизму (А. Гітлера, А. Розенберга, Й. Геббельса, Г. Гімmlера), а також Г. Герінга, Р. Гесса, М. Бормана, функціонерів, які діяли в райхскомісаріаті Україні (Е. Коха, П. Даргеля, Е. фон дем Бах-Зелевського), націонал-нацистів з розповіддю про їх трагічну долю». Зрозуміло, що некритичне (без відповідних коментарів) експонування нацистських пропагандистських матеріалів неможливе у принципі. Те ж саме повинно стосуватися й більшовицької пропагандистської продукції.

Винятково делікатним є питання «колабораціонізму» (це визначення зустрічається у Концепції на С. 16, 42, 50 та 52), причому виключно у значенні співпраці із нацистським окупаційним режимом. Зважаючи на досвід країн Центрально-Східної Європи (насамперед Польща та держав Балтії), де «колаборантами» називають не лише тих, хто співпрацював із нацистами, але й добровільних помічників комуністичного режиму, можемо спрогнозувати, що у певній часовій перспективі це питання постане й в Україні. Виходячи із формальної дефініції цього визначення, «колаборантами» тоді повинні бути визнані й громадяни УНР, які свідомо співпрацювали із окупаційним російсько-більшовицьким режимом в 1918–1921 рр. Зважаючи на поставу помітної частини єврейського політикуму, про що, зрештою автори Концепції згадують (С. 28), це може викликати черговий сплеск емоційних історичних дискусій. Діючи на випередження, логічним було б взагалі не застосовувати визначення

«колаборація», замінивши його більш нейтральним – «співпраця», а іменник «колаборант» – загальноєвропейським визначенням, що вживалося до Другої світової війни – «ренегат» (або публіцистичними зворотами «поплічник», «прислужник» тощо).

Помітна частина зауважень стосується невдалих стилістичних формулювань, які, тим не менше, висловлюють правильні твердження. На наш погляд, варто було б уникати емоційно насичених визначень із виразно негативною конотацією, на зразок: «хаотична меморіалізація пам'яті» (С. 4), «війни пам'яті» (С. 16), «боротьба за пам'ять, що триває досі» (С. 18) та ін. Нейтральна лексика, як наприклад «фрагментарна меморіалізація пам'яті», «суперництво наративів», «конкуренція пам'яті» тощо, виглядає більш привабливо з точки зору зниження градусу суспільної дискусії, який може виникнути при суспільному обговоренні перспекту Концепції.

Із речення, в якому йдеться про «усвідомлення небезпеки повернення тоталітаризму та важливості демократичних свобод» (С. 11) без найменшої шкоди для змісту можна прибрати слово «повернення», яке підкреслює буцімто українську схильність до цього виду політичного правління. У аналогічний спосіб автори згадують про небезпеку «відродження тоталітаризму» (С. 13), що можна сприймати як завуальоване твердження, про існування в Україні якогось особливого живильного ґрунту для такої форми правління (набагато більшою небезпекою для України зараз видається можливість привнесення із-за кордону російського постімперського тоталітаризму).

Невиправданим історично, на наш погляд, є формулювання «українці не підлягали негайному знищенню, але політика расової сегрегації та геноциду також їх зачепила» (С. 42). У наступному поясненні йдеться про сегрегацію, яка дійсно застосовувалася нацистами щодо українців, але не про геноцид. На С. 43 автори Концепції пишуть про те, що: «Робоча сила зі східних окупованих областей, або оstarбайтери, як почали офіційно називати багатонаціональну групу працівників із територій СРСР, фактично перебувала в Райху на становищі рабів». Таке твердження є виразно

несправедливим, оскільки часто-густо, особливо у випадку зайнятих в сільському господарстві, становище таких примусових робітників було далеким від рабського.

Надто радикально та безапеляційно звучать окремі узагальнення. Наприклад: «Радянські військовополонені були як жертвами, так і злочинцями. У шталагах і дулагах проводили набори до німецьких поліцейських та охоронних підрозділів, які потім брали участь в антиєврейських, антипартизанських акціях» (С. 48). Для того, аби фраза не викликала небажаних контroversій, на її початку слід додати «Окремі» – «Окремі радянські військовополонені були ...».

Викликає питання назва розділу «Постісторія (Пам'ять)» (С. 56), що висвітлює радянський період в історії Бабиного Яру та боротьбу за належне вшанування його жертв. Назва звучить не надто вдало з уваги на свою співзвучність із «постмодернізмом» та «постправдою», визначеннями, які часто асоціюються із маніпуляціями, релятивізацією та безпринципністю. А зважаючи на те, що згідно із логікою подій, період «Постісторії» повинен включати й теперішній момент, такі паралелі навряд чи лежать в інтенції розробників Концепції.

Замість «документація співробітниками НКВС свідків розстрілів у Бабиному Яру та колишніх в'язнів Сирецького табору» (С. 57) більш доречним видається вживати визначення «документування співробітниками ...». Замість твердження про те, що сталінський режим «почав замовчувати єврейський чинник серед жертв Бабиного Яру» (С. 57) варто використати конструкцію «почав замовчувати єврейську складову жертв Бабиного Яру».

Дискусійні твердження

У Концепції зустрічаються сумнівні (неперевірені, або такі котрі неможливо підтвердити документально) твердження. Зокрема, передчасним, на наш погляд, видається твердження про те, що припущення про «масові поховання жертв Голодомору та радянських політичних репресій» у Бабиному Ярі, котрі лунають в українському медійному просторі, є свідченням

«ревізійністської позиції» їх авторів (С. 5). Заява виглядає надто різкою, особливо зважаючи на те, що далі автори Концепції вказують, що музейна експозиція покликана увіковічнити «до певної міри, жертви Голодомору та довоєнних репресій, поховані, відповідно, на Братському та Лук'янівському цвинтарях» (С. 17; далі про ці поховання жертв Голодомору та репресій автори знову згадують на С. 18, 24, 31). Обравши радикально критичну поставу, автори Концепції ризикують потрапити у неприємну ситуацію, якщо в майбутньому документально буде підтверджено існування поховань жертв Голодомору безпосередньо в урочищі Бабин Яр (чутки про існування там дитячих поховань циркулюють у професійному середовищі). «Ревізіонізм» є серйозним звинуваченням, тому висувати його слід обережно.

Сумнівною виглядає запропонована авторами Концепції версія про нараду генерал-фельдмаршала Вальтера фон Райхенау та генерала піхоти Ганса фон Обстфельдера, на якій буцімто було прийнято рішення про розстріл київських євреїв (С. 44). Хоча В. фон Райхенау цілком виправдано вважається неприхованим антисемітом та нацистом, слід пам'ятати, що ще 10 серпня 1941 р. він видав наказ, в якому заборонялося використання солдат вермахту в ліквідації цивільного населення. Зокрема, у його наказі йшлося: «У різних місцях в зоні відповідальності армії органи СД та війська райхсфюрера СС, а також німецької поліції провели необхідні заходи зі знищення кримінальних злочинців, більшовиків і головним чином єврейського елементу. Спостерігалися випадки, коли вільні від служби солдати регулярної армії добровільно викликалися допомагати офіцерам СД проводити такі акції, а також виступали в якості глядачів та фотографували подібні заходи. Віднині усім солдатам, за винятком тих, хто отримав наказ старшого офіцера, заборонено брати участь в стратах, спостерігати за ними та фотографувати їх»³. Щоправда, постать В. фон Райхенау частіше оцінюють на основі іншого його наказу, який він видав рівно через два місяці – 10 жовтня 1941 р. «Поведінка військ у східному просторі» (*Das Verhalten der Truppe im Ostraum*), й котрий

³ Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (передумови, особливості, наслідки). Львів: Літопис, 2012. С. 249.

відзначався відвертими антисемітськими пасажами та виправданням масових убивств цивільного населення, хоча й не містив прямого наказу солдатам вермахту чинити такі убивства⁴.

Щодо генерала Г. фон Обстфельдера, то слід наголосити, що після завершення війни його не притягували до відповідальності ані на Дев'ятому Нюрнберзького процесі (процесі айнзатцгруп), ані на Дванадцятому Нюрнберзького процесі (процесі військового командування). Генерал понад тридцять років відкрито прожив на території Західної Німеччини і його ніколи не переслідували за військові злочини⁵.

Більш ймовірним видається, що рішення про винищення київських євреїв прийняли військовий комендант Києва генерал-майор Курт Ебергард, командир айнзатцгрупи «Ц» бригаденфюрер СС Отто Раш та головнокомандувач СС і поліції «Росія – Південь» обергрупенфюрер СС Фрідріх Єккельн. Погляд на те, що саме Ф. Єккельн є головним ініціатором розстрілів євреїв у Бабиному Яру достатньо поширене серед дослідників та популяризаторів історії Голокосту⁶. Цілком логічним видається припущення, Ф. Єккельн мав отримати усну вказівку (або принаймні апробацію своїх дій) від Г. Гіммлера⁷.

Автори Концепції кілька разів згадують про використання нацистами для винищення цивільного населення Києва «газвагенів» («душогубок») (С. 40, 50, 51, 54, 56). Судячи із викладу матеріалу, ці «душогубки» мали використовуватися восени 1941 р., в січні та березні 1942 р., улітку 1943 р. Оскільки, уперше про існування «газвагенів» було заявлено на Краснодарському (14–17 липня 1943 р.) та Харківському (15–19 грудня 1943 р.) процесах, а незалежні західні спостерігачі, як наприклад Артур Кестлер, виразно називали ці процеси фальшованими та режисерованими (порівнюючи

⁴ Bartov O. Hitler's Army: Soldiers, Nazis and War in the Third Reich. New York – Oxford: Oxford University Press, 1991. P. 130.

⁵ Залесский К. Вермахт. Сухопутные войска и Верховное командование. Москва: Эксмо, 2005. С. 311.

⁶ Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. Київ: Медуза, 2017. С. 158; Browning C. Geneza ostatecznego rozwiązania. Ewolucja nazistowskiej polityki wobec żydów. Wrzesień 1939 – marzec 1942 / Tłum. B. Gutowska-Nowak. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012. S. 287.

⁷ Burrin P. Hitler and the Jews. The Genesis of the Holocaust. London: Hodder Arnold, 1994. P. 104–105, 110–115; Kershaw I. Hitler 1941–1945. Nemesis. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2015. S. 71.

їх до Московських процесів 1936–1938 рр.), слід бути обережним із використанням подібної інформації.

Так само контроверсійним є твердження про застосування нацистами газових камер під час акції «Т-4» (С. 31, 50), яке не підкріплене жодними історичними документами, а базується виключно на повоєнних інтерпретаціях. Насправді, убивства невиліковно хворих та осіб із поганою генетичною спадковістю в Третньому Райху відбувалися шляхом медикаментозних ін'єкцій (головно фенobarбіталу (люміналу)). Створення навіть провізоричних газових камер технічно ускладнювало б процес убивства, збільшувало коло втаємничених людей та потенційних свідків, збільшувало ризик деконспірації процесу, який мав залишатися таємним. Версія про убивства невиліковно та спадково хворих вуглекислим газом з'явилися лише в повоєнний період.

Надуманого виглядає поставлене на С. 51 припущення про поширення на українські землі кампанії «Т-4», як причини убивств хворих психіатричних клінік. Кампанія винищення невиліковно хворих в Третньому Райху мала на меті «очищення» німецького генофонду, а отже за визначенням не могла поширюватися на слов'ян.

Фактологічні хиби

На С. 28 згадано, що «Київський союз євреїв-воїнів виник у липні 1917 р.», хоча датою його формального заснування є 5 вересня 1917 р. (наприкінці липня лише почалася робота із його організації)⁸.

З формального боку невірним є згадка про «СРСР, частиною якого стала Україна після її захоплення більшовицькою Червоною армією» (С. 29) – більша частина українських земель була захоплена більшовиками вже наприкінці 1919 р., а СРСР був створений лише в грудні 1922 р.⁹

⁸ Тинченко Я. Під зіркою Давида. Єврейські національні формування в Україні в 1917–1920 роках. Київ: Темпора, 2014. С. 24.

⁹ Енциклопедія Українознавства. Т. 8. Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 2000. С. 2975.

На С. 31 помилково згадані «таємні протоколи» до «радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. (пакту Молотова–Ріббентропа)», хоча повинно йтися про «протокол», оскільки він був один¹⁰.

Висвітлюючи зміни у повоєнній внутрішній політиці СРСР, автори Концепції стверджують, що «свого апогею антисемітська кампанія досягла на початку 1953 р. у ході так званої «справи лікарів», що передбачала розгортання масових репресій» (С. 60). Хоча така оцінка «справи лікарів» й справді є доволі поширеною, відомий російський дослідник радянського антисемітизму Геннадія Костирченка документально показав, що твердження про буцімто плановану Й. Сталіном масову антиєврейську кампанію є легендою¹¹.

Уточнення

Незвичним для української мови є транскрибування прізвища Вільгельма Кейтеля як «В. Кайтель» (С. 40), хоча такий спосіб цілком вкладається у систему, якої дотримуються автори Концепції передаючи інші німецькі прізвища та слова (для уникнення двозначності варто вказати повне ім'я генерал-фельдмаршала). На С. 44 згадується про генерала піхоти Ганса фон Обстфельдера як про командувача «29-го армійського корпусу». У військовій номенклатурі номери корпусів прийнято записувати латинськими цифрами, тож повинно бути «XXIX армійського корпусу».

Застереження викликає довільне використання авторами Концепції великої літери. Так, впадає у вічі, що в переліку кладовищ, які розташовані в районі «меморіального простору» Бабиного Яру усі назви вказуються з великої літери, за винятком цвинтаря «німецьких військовополонених» (С. 6). Згадана на С. 15 «українська держава» фігурує чомусь із малої літери. Ймовірно це стало наслідком прикрого недогляду, так само як й на С. 18, де згадана «історія незалежної середньовічної давньоукраїнської держави». «Давньоукраїнська

¹⁰ Іваницька О. П. Історія міжнародних відносин (1918–1945 роки). Київ: Видавничий дім «Слово», 2011. С. 286.

¹¹ Костырченко Г. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. Москва: Международные отношения, 2001. С. 671–685; Костырченко Г. Депортация – мистификация. Прощание с мифом сталинской эпохи // Лехаим. (Москва). 2002. Сентябрь. № 9 (125). С. 23–35; Костырченко Г. Документы – на страже правды истории: Открытое письмо Я. Я. Этингеру // Лехаим. (Москва). 2002. № 11. С. 49–53.

держава» звісно ж повинна писатися із великої літери. Принагідно зауважимо, що цей термін має суто радянське походження, тож варто користатися усталеною науковою назвою «Київська Русь». На ще один випадок некоректного вживання великої літери натрапляємо при передачі українською мовою назви ізраїльського «Інституту героїзму і катастрофи європейського єврейства в Єрусалимі» (С. 70), який мав би писатися наступним чином «Інститут Героїзму і Катастрофи європейського єврейства».

Пропозиції щодо доповнень

Розділ 7 «Початок Другої світової війни, участь СРСР в її розв'язанні» (С. 31–32) логічно було б доповнити прикладами антипольської кампанії, яка активного розгорталася в Україні восени 1939 – навесні 1940 рр.: пресових публікацій та карикатур, фотографій виставки у Києві трофейної польської техніки¹² тощо.

Розділ 15 «Нацистська пропаганда» згадує про діяльність німецьких пропагандистів, та співпрацю в легальних пресових виданнях членів ОУН, які, як твердять автори Концепції, найчастіше вступали туди на роботу на завдання партійного проводу (С. 40–41). Така постановка питання створює враження, що одним із головних генераторів антисемітської пропаганди були українські націоналісти. Поза увагою залишається помітна група осіб, які не будучи націоналістами, співпрацювали з органами німецької пропаганди й самостійно виявляли сильні антисемітські настрої. Яскравим прикладом такої особи є Аркадій Любченко (1899–1945) український радянський письменник, який ніколи не належав до націоналістичного політикуму, але демонстрував стійку нехоть до євреїв. Як зазначають упорядники контроверсійного «Щоденника» А. Любченка, «погляди Любченка не були унікальними» серед української радянської інтелігенції, яка отримала досвід життя в умовах більшовицького режиму¹³.

¹² Wawrzyński M. Czerwone gwiazdy – sojusznik czarnych krzyży nad Polską. Lotnictwo sowieckie nad Kresami wrzesień – październik 1939. Warszawa: Agencja wydawnicza CB, 2008. S. 146.

¹³ Щоденник Аркадія Любченка. 2/XI–41 р. – 21/II–45 р. / Упор. Ю. Луцький. Львів – Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1999. С. 3.

Розділ 33 «Антисемітська кампанія Й. Сталіна, боротьба проти «космополітизму» та «українського буржуазного націоналізму» (С. 60–61) доречно було б доповнити архівними матеріалами, що свідчать про цілеспрямований курс СРСР на розпалювання ворожнечі між «українськими буржуазними націоналістами» та «сіоністами» в США, Канаді та інших країнах Заходу (наприклад, організація КДБ видання брошур Петра Ковальчука «Антисемітська діяльність українських націоналістів» (1965) та Майкла Ганусяка «Щоб ми не забули» (*Lest we Forget*, 1973), антиукраїнських листівок від імені єврейських організацій тощо)¹⁴.

Описуючи офіційні комеморативні практики радянського режиму стосовно Бабиного Яру в період «застою», автори Концепції оминули урядову цензуру публікацій на цю тему. До прикладу, згадана на С. 62 першопублікація роману А. Кузнєцова «Бабин Яр» (серпень – жовтень 1966 р.) була сильно цензурована, й лише в українському виданні 2008 р. (російською та українською мовами) відновлено повну версію твору. Принагідно зауважимо, що «цензура» згадується у Концепції тричі на С. 41, але виключно в контексті німецької окупаційної політики, що виглядає виразним диспаритетом на тлі відсутності згадок про радянське цензурування.

Згаданий на С. 69 «український мартиролог» жертв Бабиного Яру, що складається із 62 прізвищ загиблих, викарбуваних на встановлених в урочищі 2006 р. Фондацією ім. О. Ольжича меморіальних плитах, варто було б уточнити виходячи із публікації Андрія Усача, який виявив, що два прізвища членів ОУН(м) помилково внесені у цей реєстр¹⁵.

Експозиції бракує наскрізних сюжетів. До прикладу, таким сюжетом могло б стати експонування біографії Іцика Фефера (1900–1952), єврейського письменника українського походження, літературна діяльність якого тісно пов'язана із Києвом й слугує ілюстрацією прокомуністичних симпатій частини

¹⁴ Детальніше див.: В'ятрович В. Історія з грифом «секретно». Українське XX століття. Львів: Часопис, 2013. С. 498–514.

¹⁵ Усач А. Проблематичний мартиролог: жертви ОУН(м) у Бабиному Яру // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. [Опубліковано 06.07.2017] // <http://uamoderna.com/blogy/usach-andr/problematic-martyrology>

українських євреїв, згодом таємного інформатора НКВС, активіста Єврейського антифашистського комітету й учасника поширення інформації про злочини в Бабиному Яру, зрештою розстріляного більшовиками як «зрадник-сіоніст» та реабілітованого після смерті Й. Сталіна.

Іншим наскрізним сюжетом для експозиції може слугувати інструментальне використання голоду (більшовиками та, більш акцентовано в експозиції – нацистами для винищення радянських військовополонених).

Усі наведені вище міркування жодною мірою не підважують того факту, що проспект Концепції Меморіального музею Бабиного Яру є цілісною науково-дослідною роботою, яка містить оригінальні концептуальні ідеї щодо створення меморіального простору в колишньому урочищі Бабин Яр.

Доцент
кафедри нової та новітньої історії
зарубіжних країн Львівського національного
університету імені Івана Франка, к.і.н.

/Козицький А. М./